

Бақыт ӘБЖЕТ

«ШАХНАМА» ДАСТАНЫНДАҒЫ КЕЙШКЕР РҮСТЕМНІҢ ҚОҒАМДЫҚ
ФОРМАЦИЯЛАРДАҒЫ КӨРІНІСТЕРІ

В статье делается научный анализ превращению в главного и национального героя современного эпоса персонажей сказок и мифов из дастана «Шахнама».

Makalede “Şahname” destanındaki mitolojik kahramanların son asırlardaki destanlarına asıl kahramanlarına dönüşmesi ve milli düzeye yükselmesinin sebepleri ilmi açıdan incelenmiştir.

Парсы халқының ұлы ақыны Фирдоусидің дүниеге әкелген «Шахнама» дастаны әлемнің жаратылысы туралы архаикалық мифтер мен адамзат баласының жер бетінде пайда болуы жайлы дүниеге келген түрлі мифтерден бастап, Иран елінің өткен тарихы мен ел шежіресінде айтылып келе жатқан бұрынғы билеушілердің іс-әрекеттерін, ел жадында сақталған хикаялар мен әпсаналар, тарихи аңыздардың негізінде патшалардың тарихын жазып шығуды мақсат тұтқандығы белгілі. Дастан үш бөлімнен тұрады, алғашқы бөлімнің сюжеті осы мифтер мен аңыздарға негізделген. Сондықтан да бұл тарауды архаикалық эпос деп атауға болады. Себебі бұл тарауда әлемнің жаратылысы туралы айтылатын космогониялық мифтер мен этиологиялық, тотемдік мифтердің салмағы басым болып келеді. «Шахнама» дастанында ежелгі ирандықтардың архаикалық мифтері мен зороастризм дінінен қалған мифтік, діни ұғымдар жақсы сақталған.

«Авеста» кітабындағы Ахура Мазда мен Ахриман құдайлар жаратқан әлемдік жаратылыстар, өсімдік пен жануарлар әлемі және зұлымдық пен ізгілік арасындағы ымырасыз күрес, әлемнің жұптан жаратылысы туралы дуалистік миф пен Гаюмард (Гаюмарс) сияқты этиологиялық мифтер, алғашқы адамның пайда болуынан бастап жасампаз қаһарманға дейінгі классикалық мифтер мен оған құрылған мифологиялық әңгімелер тізбегі дастанда кеңінен орын алады.

«Шахнама» дастанында аса бір шабытпен жырланатын кейіпкердің бірі – Жәмшид патша. Жәмшид патшалық құрған дәуірде қол астындағы халық өлім-жітімді, аптық пен мүсibatтың не екендігін білмейді, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» бейбіт те аста-төк заманда бақытты ғұмыр кешеді. «Фирдоусидің «Шахнамасында» жер жүзін билеп отырған Жәмшид патша басындағы тәжі арқылы мейірімді құдай Ахура Маздадан күш-қуат алып отырады. Дастанда ол дәуір «алтын ғасыр» деп дәріптелген»[1, 59].

Дастанда сөз болатын алтын ғасыр мифтік уақыттың категориясын көрсетеді. Алтын ғасыр дәуірі турасында «Мифологиялық сөздікте» мынадай түсінік беріп өтеді: «Категория мифического времени особенно характерна для архаических мифологии, но трансформированные представления об

особой начальной эпохе встречаются и в высших мифологиях, иногда как идеальный «золотой век» или, наоборот, как время хаоса, подлежащее последующей космозации. В принципе, миф нацелен на изображение превращения хаоса в космос» [2, 654].

Белгілі бір патша тұсында «алтын ғасырдың» орнауы архаикалық эпостарға тән дүние. Аталған эпостағы басты кейіпкер құдайдың жердегі өкілі ретінде сипатталып, бақыт орнатушы, адамдарға жақсылық сыйлаушы күш ретінде жырланады. Архаикалық эпостардағы уақыт өлшемі турасында айта келе белгілі фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев былай дейді: «Мифтік дүниетаным әлі толық жойылмай тұрған кезде пайда болған архаикалық эпостарда патша құдай бейнесі қалыптасады. Байырғы мемлекеттердің шығуымен байланысты патша билігі діни-мифтік салттармен, әдет-ғұрыптармен күшейтіледі. Патша құдайдың өзі, я болмаса құдайдың таңдап алған жердегі өкілі деп есептеледі. Оның бейнесі мифтік хаостың орнына тәртіп орнатушы тәңірлік символ дәрежесіне көтерілген /Ра, Мардук, т.б. құдай патшалар/» [3, 231].

Фирдоусиге дейінгі ежелгі соғдылар мен сақтардан қалған Сияуыш, Рүстем батырлар турасында жеке-жеке айтылатын ертегілер болған. Алайда ертегідегі батыр мен қаһармандық эпостағы батырдың іс-қимылдарында көптеген айырмалар болады. Батырлық ертегілердің өзіне тән шектеулі қалшы сақталған. Мысалы қаһарман жолға шығады жолда дәуді немесе айдаһарды женеді, зұлым күштен қорлық көрген қызды өлімнен құтқарады. Оған кейде туысқан ағалары немесе мыстан кемшір қастық жасайды. Батыр өліп-тіріледі немесе қиыншылықтардың барлығын жеңіп шығады. Ертегінің соңы батырдың елге оралуы мен барлық мақсат-мұратына жетуімен аяқталады. Ертегіде коллективті өмір сүру кездеспейді, батыр да коллективтің міндетін мойнына алмайды, көпшілікпен бірге қарапайым өмір сүрмейді.

Фирдоусидің дастанында Рүстем мен Сияуыш сияқты батырлар тапсыз қоғамнан, немесе алғашқы рулық тайпа деңгейінен өсіп, саяси істерге дейін араласатын мемлекеттік дәрежеге көтерілгендігін көреміз. Негізгі тақырып Иран-Тұран соғысы болғандықтан мемлекетке бірігу, саяси оқиғалар араласқан тарихи жәйттерге орай туған аңыздардың араласуы Рүстемді қаһармандық эпопеяның кейіпкеріне айналдырады да, бұрынғы мифологиялық түсініктерге күшті соққы беріледі. Рүстемнің әкесі Зал Самұрық құстың ұясында өседі. Рүстем Тұран жағынан келген Акван дәумен соғысады. Бұл эпизодтардың барлығы ертегілік сюжеттер екендігі анық. Сондықтан да «Шахнама» дастаны өзінің көпқабаттылығымен ерекшеленеді. Ол жайын Е.М. Мелетинский де айтып өтеді: «В древнеиранском эпосе, в частности в книжном эпическом своде «Шах-наме» Фирдоуси, отчетливо сохранились следы различных эпических стадий: сказания (отчасти известные уже по «Авесте») о первопредках – культурных героях-змееборцах (Каюмарсе, Джемшиде, Керсаспе, Хушанге, Феридуне); сказочно-эпические

сказания о богатыре Рустаме, исторические предание о древнеиранских царях (например, цикл Каянидов).

При этом самый знаменитый богатырь Рустем во фрагментах древнего сако-согдийского эпоса сохраняет архаический облик сказочного богатыря – победителя дэвов, а в иранском книжном эпосе он включен в эпическую раму войны Ирана и Турана как главный иранский герой»[4, 443-444].

Фирдоусидің өмір сүрген кезеңі парсылардың тәуелсіздіктен айрылып, түркі нәсілді билеушінің қол астында, бір жағынан халифатқа бағынып тұрған уақытына сәйкес келді. Көптеген ғасырлар бойы Иранның ресми діні болған зороастризм жойылып, оның құндылықтары халықтың тұрмысы мен санасынан аластатылып, жаңа діннің үстемдік құрған, исламды толық мойындаған әрі қабылдаған сәті еді. Жалпы Фирдоуси халық ішінен шыққан ақын, тұрмысы да қарапайым әрі кедейшілікте өмір сүрді. Сондықтан да биліктегі үстем таптың өкілдерінен көрі қарапайым халықтың әлеуметтік жағдайын жақсы түсінді. Халықтың дәстүрі мен салтын, мұны мен зарын, асқақ арманын өзінің шығармасында дәл әрі асқан шеберлікпен жазып шықты. Халықтың санасындағы ғасырлар бойы жинақталған асыл мұрасын жаңғырғыш, ұлттық құндылықтарды жарқыратып көрсетіп, тәуелсіздік жолындағы биік рухты жырлағандығы билеушілер мен ақсүйектерге соншалықты ұнамағандығы белгілі. Алайда, ұлы ақынның дастаны халықтың жүрегінен жол тауып ауыздан-ауызға кең тарады. Ақынның ұлылығы ендігі жерде тек халық арасында емес, билік басындағыларға да жетіп, оның ұлы шығармасы ендігі жерде патша сарайында да мойындала бастады. Берген уәдесінде тұрмаған Сұлтанмахмуд патша өз қателігін түзетпек болғанымен онысы ендігі жерде кеш болған еді. Дегенмен ақынның бұл шығармасы өзінің идеясының асқақтығымен дараланып, әр халық алдымен өз тарихын бағалау, ұлттық дәстүрді сыйлау, әдет-ғұрыптарын сақтау арқылы дамитындығын көрсетті.

Фирдоусидің бұл еңбегі халықтың қайта түлеп, әдебиеті мен мәдениетінің жандануына айқара жол ашты. Қиссахандар кешкі отырыстар мен пайханаларда «Шахнамадан» үзінділер айтуды дәстүрге айналдырды. Осылайша ол халықтық эпосқа айналды. «Шахнама» дастанының негізінде халық фольклорында Рүстем батыр, Хұсрау патша т.б. кейіпкерлерге арналған батырлық, ғашықтық дастандар пайда болды. «Шахнама» дастанының әсері тек парсы жұртына емес, көршілес халықтардың әдебиеті мен фольклорына да ықпалдасып жатты.

«Шахнама» дастанында басты кейіпкерлердің бірі Рүстемді жоғары көтеріп, оны идеализациялауға кеңірек орын берілген. Мемлекеттің құлдырауы тұсында өмір сүрген халық өз қаһармандарын идеалға құра отырып өткенді аңсау, сол дәуірді теңдік дәуірі деп дәріштеу сияқты утопиялық ойға берілу арқылы тәуелсіздікті аңсауға құрылған шығармаларды тудыру кезеңі басталады. Ноғайлы дәуірі ыдыраған тұста да қазақ, ноғай т.б.әдебиетінде өз батырларын дәріштеуге құрылған «Қырымның

қырық батыры» сияқты цикльді жырлардың дүниеге келгендігі белгілі. Демек, тәуелсіздікті аңсау, елді қорғайтын бұрынғыдай батырларды идеал деңгейіне дейін көтеру құлдырап бара жатқан мемлекеттік жүйе тұсында пайда болатындығы заңдылық. Ондай эпостар кез-келген халықтың әдебиетінде бар және сол арқылы халықтың әдебиеті де дамып, белгілі бір деңгейге дейін көтеріледі. Дамудың мұндай сатыларын зерттей келе белгілі фольклортанушы ғалым, академик Е.М.Мелетинский мынадай түсінік береді: «Элементы идеализации героической старина усиливались в обстановке упадка древних государственных центров, в условиях раздробленности и иноземных нашествий и в особенности в процессе борьбы за независимость и новую политическую консолидацию. При таких обстоятельствах и возникали качественно новые народные концепции исторического прошлого. Представление о героическом веке не следует рассматривать как позднейшую историзацию мифического образа эпохи первотворения. Сходство этих представлений чисто функциональное»[4, 434-435].

«Шахнама» дастанында айтылатын мифтік оқиғалар мен мифологиялық кейіпкерлер зороастризм дініне кіріккен. «Авеста» кітабындағы айтылатын гимндерде ежелгі патшалар мен кейбір қаһармандар жаңа дін жолында өздерінің дұшпандарына қарсы аянбай күрес жүргізеді. Зороастризм діні дүниеге келген тұста, өзіне дейінгі халықтың санасынан орын алған мифтік ұғымдарды екіге бөліп өзінің идеологиясына сәйкес келетіндерін ұнамды бейнелер ретінде өзінде қалдырып, сәйкес келмейтіндерін Ахриманның жаратқан зұлымдық күштері ретінде қаскөй күштердің қатарында, солардың нөкерлері тобына қосқандығын көреміз.

«Шахнамадағы» басты кейіпкер Рүстемнің өзі Зәрдушт пайғамбардың сауытын киіп, оның тылсым күшімен қаруланған, дінді тарату жолында аянбай күрес ашып, Тұрандықтарды жеңетін, жолындағы жеті түрлі кедергіге төтеп беріп, қарсы келген зұлым күштердің көзін жоятын Исфандиярды ақырында Рүстем тоқтатады. Екеуі жекпе-жекке шығып үш күн бойы соғысады. Исфандиярмен жекпе-жекке шыққан кезде дінді тарату жолында жанын аянбай салып жүрген, зороастризмнің сүйікті кейіпкері, Зәрдушт пайғамбардың сахабасын дастан өлімге қимайды. Самұрық құс келіп Рүстемге Исфандиярмен соғысудан бас тартуын өтінеді. Егер Исфандияр өлген жағдайда оны өлтірген адамның өзі көп ұзамай ажал құшатындығын ескертеді. Рүстем жекпе-жектің алдында Исфандиярға соғысқысы келмейтіндігін, өзі жекпе-жектен бас тартатындығын айтады. Алайда, бірбеткей Исфандияр батырдың ымыраға келу ұсынысын аяқсыз қалдырады. Дастанда Исфандиярдың күшін Рүстемнен басым етіп көрсетеді. Рүстем Самұрық құстың көмегімен Исфандиярды айламен жеңеді. Бұл жерде ескі нанымның өкілі Рүстемнен жаңа діннің өкілі Исфандиярды артық етіп көрсетеді. Исфандиярды өлтіргенімен көп ұзамай Рүстем де өз туысының қолынан қаза табады. Осылайша зороастризмге дейінгі нанымдағы

кейішкерлердің кейінгі дінге қосылғандығын, осылайша бұл аңыздардың кейінгі дәуірлерге дейін жеткендігін көреміз.

«Шахнама» дастанында зороастризмге дейінгі нанымдардың болғандығын, кейін ол көріністерді дастанда барлығы бір кезеңде өтіп жатқандай етіп жерсіндіріп жібергендігі жайында Иранның фольклортанушы ғалымдары да жазды. Солардың бірі белгілі ирандық ғалым, ғылым докторы Маһваш Вахед Дуст «Шахнамадағы» мифологиялық кейішкерлердің шығу тарихы туралы жазған зерттеуінде былай деп жазады: «Авестадағы» негізгі қайнарлар мен бастаулар Фирдоусидің «Шахнама» дастанында назардан тыс қалып қоймаған. Тіпті, зороастризм дінінен бұрынғы жазылмаған мифтерді де біз осы дастаннан табамыз. Ғылыми тұрғыдан қарастырғанда осы әпсаналардың (ертегілер) ежелгі қайнаркөздері (Фирдоусидің «Шахнамасында») тұрған ортасына қарай жерсіндіріп жібереді. Соның нәтижесінде әпсаналар жергілікті дастанның бір бөлігіне айналады. Белгілі бір ретті өлшеммен тарихқа дейінгі дәуірді қарайтын болсақ, «Авеста» кітабынан да бұрын, оқиғалары ауызша айтылған дүниелерді әпсана тарихы деуге болады. Дүниенің алғашқы жаратылысы мен алғашқы адамнан «Гаюмарган» (Каюмарс) бастап Зәрдуштке дейін өз ретімен және жүйелі тарих сияқты құрылған. «Авестаның» авторлары бұл қиссаларды ешқандай күмәнсіз шынайы тарихта болған оқиғалардың тізбегі деп ойлаған да кіргізіп жіберген. Осы көне ұлттық дастанның көпшілік бөлігі мүмкін тарихтың тізбегіндегі ескі оқиғаларда, замандардың қойнауында өткен оқиғалардың ұшқыны болуы да мүмкін» [5, 60].

Осылайша ирандықтардың көне мифтері, ежелгі сақтар мен соғдылардың қалдырған әлемнің жартылысы туралы айтылатын космогониялық мифтерінің кейін зороастризм дінінде көрініс тапқандығын, ел ішінде сақталған әпсаналар мен зороастризм дінінде кездесетін ежелгі арналарды Фирдоуси өз шығармасында ұтымды пайдаланғандығын көреміз. Рүстем батырдың бейнесін тарихи оқиғалармен ұштастыра отырып жүйелі түрде әсерлі етіп сомдағаны сондай, қоғамдық өзгерістер болып жатқан, жаңа қоғам мен жаңа дінді қабылдаған тұста халықтың қиялындағы азаттықтың жарпысына айналған «Шахнама» дастаны жұрттың сілкінісін оятып, ортағасырдағы Иранның классикалық жазба әдебиеттің қалыптасуына айтарлықтай өз ықпалын жасағандығы ақиқат.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейішкерлер.- Түркістан, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тұран» баспаханасы, 2008. -258б.
2. Мифологический словарь /Гл.ред. Е.М.Мелетинский/. Москва, «Советская энциклопедия» 1991 г.
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. -Алматы: Ғылым, 1993.-296б.

Әбжет Б. «Шахнама» дастанындағы кейіпкер Рүстемнің...

4. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники.-2-е изд., испр.-М.: Вост.лит., 2004.-462с.
5. Маһваш Ваҳед Дуст. Фирдоусидің «Шахнама» дастанындағы мифологиялық бейнелер. Тегран, «Соруш пресс» баспасы, 2000. -500б.

REZUME

ABZHET B. (Turkistan)

SCENES IN SOCIAL FORMATION OF 'SHAKHNAME' CHARACTER RUSTEM

The interpretation of transformations of the mythological and fairy-tale characters in the "Shakname" epos up to the main heroes of the epos the subsequent centuries and basic reasons of the increase up to a national level is given from the scientific point of view.